

УДК 373.5.0166821.161.2

DOI 10.31654/2663-4902-2018-PP-4-103-107

Орищенко І. М.

аспірантка кафедри методики викладання української мови і літератури
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

АРХЕТИПНИЙ АНАЛІЗ – ТЕОРЕТИЧНА ОСНОВА ШКІЛЬНОГО ВИВЧЕННЯ ОБРАЗІВ ПРИРОДНИХ СТИХІЙ У ЛІТЕРАТУРНИХ ТВОРАХ

Розвиток методики викладання української літератури як педагогічної дисципліни можливий за рахунок виникнення нових підходів, методів та стратегій, які допомагають зробити урок цікавим та інформаційним. Особливо варто відмітити метод учнівської роботи з текстом, який може допомогти дітям відчувати всю глибину та багатство внутрішнього світу письменника. У статті були використані наукові методи аналізу, синтезу, опису та порівняння для виокремлення різних видів архетипів.

Згідно з назвою, у статті розглядається вивчення образів стихій природи в методиці української літератури. Згадується також архетипний підхід до аналізу літературного твору, який містить у собі значний потенціал. Стаття присвячена визначенню поняття "архетип" та його основних складників. Вона вміщує детальний аналіз класифікацій архетипів, запропонованих К. Г. Юнгом, Г. Башляром та Н. Фраєм, а також інформацію про роль образів природних елементів у них. У тексті статті розкрито шляхи художнього втілення образів стихій природи в літературних творах. Варто підкреслити, що образи природних елементів є не лише заднім фоном, але також мають значний вплив на загальну структуру художнього тексту.

Ключові слова: архетипний аналіз, архетипи: Аніма / Анімус, Тінь, Мудрий старий, Велика Мати, Персона, Самість, Божественна Дитина, образи природних стихій, земля, повітря, вода, вогонь.

Розвиток сучасних інформаційних технологій, ера Інтернету послабили інтерес сучасної молоді до процесу навчання в традиційному його розумінні. Новітня педагогіка зіштовхнулася з проблемою способів опрацювання навчального матеріалу школярами. Саме тому сучасна школа ставить нові вимоги та запити до методик викладання різних предметів, зокрема й до методики української літератури. На зміну застарілим засобам, методам та формам приходять нові підходи та техніки, основне завдання яких полягає в підвищенні інтересу до художньої літератури як самобутнього та неповторного явища. Література як мистецтво слова дає великий творчий потенціал для розробки нових парадигм та концепцій, завдяки яким методика навчання української літератури буде розвиватися як наука.

У методичній думці образи природних стихій досить часто розглядаються складниками позасюжетних елементів. Саме тому, на наш погляд, їм відводиться не досить значна роль. Їх аналізують доволі побіжно, і не вдається розкрити весь потенціал та значення для загальної структури твору, зокрема вплив на мовний рівень, сюжет, персонажів, композицію. Насправді, образи сил природи приховують у собі нереалізовані можливості для аналізу та розбору художнього твору. Отже, **мета** нашої **статті** полягає у виявленні впливу та ролі образів природних стихій на процес вивчення творів художньої літератури. Для досягнення цієї цілі ми вдалися до залучення архетипного аналізу, який дасть можливість простежити витoki та психологічні передумови зародження названих образів у свідомості людини та їх вплив на неї.

У першу чергу слід звернутися до визначення поняття архетипу. Під **архетипами** слід розуміти первинні образи [7, с. 32], які притаманні людству загалом як представникам певного біологічного виду. Вони складають основне ядро психіки

особистості, і саме завдяки ним вона сприймає навколишній світ. Архетипи мають стійкий характер та тенденцію до повторення в усній творчості різних народів. Раніше вони складали основу щоденного життя людини, були зрозумілими для неї, проте з часом втратили свою актуальність і були витіснені в підсвідомість. Саме підсвідомість генерує ідеї, які мають символічний характер та є важливим підґрунтям для всіх уявлень людини.

Виникнення архетипів не залежить від місця, часу, доби чи обставин, вони проявляються спонтанно. Тобто, на думку К. Г. Юнга, кожна людина містить у своїй душі певні форми, які обумовлюють усе наше життя, емоції, настрої та керують діями та думками. Заповнення цих форм відбувається в процесі усвідомлення образів, які виринають із підсвідомого, та "додавання до них додаткової інформації з власного свідомого досвіду" [8, с. 216]. Архетипи виконують прогностичну функцію, вони мимоволі вриваються в ситуацію зі своїми власними моделями та образами й змінюють хід думок чи поведінку особистості.

К. Г. Юнг пропонує таку систему архетипів:

- **Аніма / Анімус**, тобто наявність взаємовиключних рис та властивостей у протилежних статей: фемінних – у чоловіка та маскулінних – у жінки.

- **Тінь**, що становить собою темний бік нашого Его, тобто витіснені думки, дії, вчинки, які вважаються аморальними та протиправними з погляду соціальних норм та культури.

- **Мудрий Старий, або Дух**, поєднує в собі такі характеристики, як: розум, знання, прагнення до роздумів та пошуку істини, інтелект, розсудливість, здоровий глузд, здатність до формування висновків.

- **Мати**, що поєднує в собі два складники: з одного боку, це земна матір, а з іншого – Велика Матір, що досить часто ототожнюється з всесвітньою любов'ю, турботою та піклуванням, які вона дарує всьому живому.

- **Божественна Дитина**, що втілює надзвичайні сили, енергію та можливості, які є недосяжними для свідомості, і як наслідок – цей архетип є символом змін, руху, розвитку.

- **Персона** – це певна функціональна роль, образ чи маска, яку приміряє на себе особистість для адаптації в суспільстві.

- **Самість** становить собою справжню сутність індивіда без будь-яких масок чи ролей.

Враховавши вікові та психологічні особливості учнів старшої школи, можна дійти висновку про те, що запропонована К. Г. Юнгом класифікація архетипів виявляється занадто складною для їх розуміння та усвідомлення. Саме тому теоретичну основу дослідження складають класифікації архетипів, запропоновані Г. Башляром та Н. Фраєм.

На зміну поняттю "архетип" Г. Башляр пропонує застосовувати термін "міфологема", який містить у собі цілісний міфологічний образ. Філософ вводить поняття "снів" чи "мрій", які пов'язані з творчістю та чотирма стихіями й протиставлені "усвідомленим образам". Він був переконаний у тому, що основна функція фантазії полягає у створенні образів, які виходять за межі реальності. Г. Башляр висунув думку про те, що ми можемо простежити динаміку художнього образу, оскільки він за своєю суттю є мінливим. Для того щоб учню-читачу вдалося осягнути образ, йому у першу чергу слід сприйняти "його своєрідну реальність" [2, с. 12]. Г. Башляр зазначає, що зародження образу вимагає багато зусиль від особистості. Для того щоб його створити, украй важливо, щоб якась зі стихій віддала йому свою енергію та закони для створення певного літературного твору: "... щоб мрії не виявилися всього лише пустою тратою швидкоплинних годин, необхідно, щоб уява знайшла свою матерію, щоб якась із матеріальних стихій віддала притаманні їй закони, характерну для неї субстанцію та поетику" [2, с. 20].

Філософ пропонує аналізувати літературні твори на основі вчення про існування чотирьох природних стихій: води, повітря, вогню та землі. Дослідник у книзі "Митець на службі в стихій" наголошував на важливості їх впливу на творчий потенціал особистості: "Стихії – вогонь, повітря, земля, вода, які вже здавна допома-

гали уявити філософам досконалість світобудови, залишаються й першоосновами художньої творчості" [1, с. 200].

Він вважає, що ці природні стихії виявляють себе через певний набір якостей, характеристик та станів. Філософ був переконаний у тому, що певна сила природи підпорядковує собі хід думок, уяву, фантазію, переконання, погляди, почуття та ідеали людини впродовж всього періоду її існування. Як результат, кожна стихія формує свою власну систему поетики, жанр та має своїх послідовників і цінувальників. На думку дослідника, кожна з сил природи має своїх представників серед письменників та здійснює на них дуже сильний вплив, обумовлюючи підбір форми, сюжету, художніх засобів та стилю. Найяскравішим виразником стихії вогню є Е. Т. А. Гофман, стихії води – Е. По, повітря – Ф. Ніцше.

Г. Башляр переконаний у тому, що письменник систематизує свої фантазії та мрії, які складають основу для літературного твору, та приєднує їх до певної культурної традиції, у такий спосіб оновлюючи та змінюючи її, тобто "... поет упорядковує свої враження, подумки зв'язуючи їх із якоюсь традицією" [2, с. 40]. Таким чином, можна зробити висновок про те, що письменник як представник певної соціальної групи чи народу відображає сюжети та образи, що продукуються підсвідомим та позначені впливом архетипів. Оскільки художній текст є формою передачі авторської свідомості, тобто в слові автор виражає свою художню волю та суб'єктивне бачення, розуміння та тлумачення складного світу, то можна простежити, якого значення та видозмін набувають образи природних стихій у певного письменника.

Кожна з чотирьох стихій набуває різноманітних характеристик у системі Г. Башляра. Так, вогонь буває нестримний, непокірний; вимушений або необхідний; приборканий та підкорений; молодий та той, який помирає; зовнішній та внутрішній; негорючий та чистий. З допомогою образу вогню реалізується чоловіче начало.

Г. Башляр зазначає, що вода представляє жіноче начало, вона є більш постійною та стійкою, ніж вогонь, і символізує приховані сили особистості. Ця стихія, на думку філософа, буває прозорою, весняною, чистою, глибокою, неприборканою або сонною, мертвою, глибокою, брудною та німою. Г. Башляр зазначає перевагу прісної / джерельної води над солоною (океанічною чи морською). Первинність міфологічного образу пов'язується філософом із прісною водою, адже вона сприймається людиною безпосередньо, на тактильному та емоційному рівнях, а сіль, яка знаходиться в морських та океанічних водах, стає великою перепоною для зародження мрій, фантазій та снів. На відміну від "міфології морської води" [2, с. 213], яка має локальну сферу поширення, архетипність прісної води характеризується великою масштабністю розповсюдження. Море сприймається не завдяки особистому досвіду, а через розповіді, казки та вигадки подорожніх. Звідси Г. Башляр робить висновок про те, що "...воно є чимось вигаданим" [2, с. 214], стає символом первинної матерії, джерелом життя.

Стихія повітря реалізується через політ, крило, падіння, небо, туман, хмари, вітер чи повітряне дерево. Земля втілюється через образи скелі, лабіринту, кореня, змії, лози, мінералів, твердих металів, кристалів, тіста, бруду чи просто через стан тяжкості. Залежно від ситуації та контексту кожна із цих сил природи має в собі амбівалентний характер і втілює як позитивні, так і негативні якості. Для прикладу: вода символізує народження, але занурення в неї розцінюється як завершення життєвого шляху. Вогонь асоціюється з очищенням, але також пов'язаний із полум'ям пекла. Земля, з одного боку, втілює в собі риси плодючості та покірності, а в іншій ситуації вона постає ворожою та вимагає підкорення, затрати великих зусиль.

У книзі "Фантазії про повітря" Г. Башляр досліджує проблему динамізму та руху образу певної природної стихії і доходить висновку про те, що рух виникає тільки тоді, коли особистість пропускає об'єкти реальної дійсності крізь власні емоційні та чуттєві центри. Для того щоб зображений сюжет, образ чи пейзаж були реальними та непідробними, вони мають бути пережиті, вистраждані особистістю на власному досвіді. За інших умов це просто порожня форма без змісту. Філософ переконаний у тому, що "субстанція буде існувати лише тоді, коли є рух" [3, с. 24].

Н. Фрай виокремлює три типи класифікації міфів та архетипів:

- **Невтіснений міф**, який відображає існування двох протилежних світів – богів та демонів. Він асоціюється з небом і пеклом, тобто добром і злом.

- **Романтична тенденція**, яка тісно пов'язана з власним досвідом особистості, і міф у ній виявляється не безпосередньо, а опосередковано.

- **Реалістична тенденція**, у якій основна увага акцентується на змісті, а не на формі сюжету. Зразком реалістичної тенденції є іронічна література, якій притаманний міфологічний характер, і у ній знаходить своє відображення демонічний світ.

Філософ пропонує принцип архетипних метафор, для якого притаманна універсальність та ідентичність. Усі архетипи він розподіляє на основі запропонованої схеми:

- світ божеств, тобто місце існування богів;
- світ людей, тобто "спільнота людей" [1, с. 118];
- світ тварин;
- світ рослин;
- світ неорганічних предметів та речовин: будинки, камінь, святиня і т. д.

Отже, доцільно зробити висновок про те, що методика вивчення образів природних стихій на основі архетипного аналізу дасть можливість розробити продуктивні методи, форми та види діяльності під час опрацювання художнього твору. Письменник, успадкувавши універсальні архетипні образи, будує на їх основі свою власну реальність, нашаровуючи на них нові уявлення, значення, реалії чи погляди. На думку Г. Башляра, читач також бере активну участь у процесі формування та створення тексту. Він не лише сприймає поверховий оповідний пласт тексту, але й намагається розшифрувати приховані, потаємні шари, цим самим робить спробу осягнути особистість митця та його внутрішній світ. Залежно від стилю, жанру, епохи, особистості письменника образи природних стихій набувають нових забарвлень та відтінків, виявляючи процес змін та розвитку.

Застосування методики вивчення творів образів природних стихій на основі архетипного аналізу дасть можливість учню стати активним учасником процесу творення тексту, розкриє його внутрішній потенціал, навчить акцентувати увагу на деталях та цілісно сприймати текст, пов'язуючи всі його рівні в одне єдине та неподільне ціле.

Література

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / за ред. М.Зубрицької. Львів: Літопис, 1996. 634 с.
2. Башляр Г. Вода и грезы / пер. с франц. Б. М. Скуратова. Москва: Изд-во гуманитарной литературы, 1998. 268 с.
3. Башляр Г. Грезы о воздухе. Опыт о воображении движения / пер. с франц. Б. М. Скуратова. Москва: Изд-во гуманитарной литературы, 1999. 344 с.
4. Башляр Г. Земля и грезы о воле / пер. с франц. Б. М. Скуратова. Москва: Изд-во гуманитарной литературы, 2000. 384 с.
5. Башляр Г. Психоанализ огня / пер. с франц. Б.М. Скуратова. Москва: Прогресс, 1993. 176 с.
6. Юнг К. Г. Аналитическая психология. Тавистокские лекции. Москва: Азбука-классика, 2007. 240 с.
7. Юнг К. Г. Архетипы и символы. Москва: Ренессанс, 1991. 343 с.
8. Юнг К. Г. Душа и миф: шесть архетипов. Киев: Государственная библиотека Украины для юношества, 1996. 384 с.
9. Юнг К. Г., М.-Л. фон Франц, Якоби И. Человек и его символы. Москва: Медков С. Б., "Серебряные нити", 2006. 352 с.

References

1. Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX stolittia / za red. M. Zubrytskoi. Lviv: Litopys. 1996. 634 s.
2. Bachelard G. L'eau et les rêves / Per. s frants. B.M. Skuratova. Moskva: Izdatelstvo humanyarnoi literatury, 1998. 268 s.

3. Bachelard G. Hrezy o vozdukhe. Opyt o vobrazhenii dvizheniia / per. s frants. B. M. Skuratova. Moskva: Izdatelstvo humanytamoi literatury, 1999. 344 s.
  4. Bachelard G. *La terre et les rêveries de la volonté* / per. s frants. B. M. Skuratova. Moskva: Izdatelstvo humanytamoi literatury, 2000. 384 s.
  5. Bachelard G. *La psychanalyse du feu* / per. s frants. B. M. Skuratova. Moskva: Prohress, 1993. 176 s.
  6. Jung C. G. Analiticheskaia psikhologhiia. Tavistokskie leksi. Moskva: Azbuka-klassika, 2007. 240 s.
  7. Jung C. G. Arkhetypy i simvoly. Moskva: Rennsans, 1991. 343 s.
  8. Jung C. G. Dusha i mif: shest arkhetipov. Kyiv: Hosudarstvennaia biblioteka Ukrainy dlia yunoshestva, 1996. 384 s.
  9. Jung C. G. Chelovek i ieho simvoly / C. G. Jung, M.-L. fon Franz, I. Iakobi. Moskva: Medkov S. B. , "Serebrianye niti", 2006. 352 s.
-

Орищенко И. Н.

аспирантка кафедри методики преподавания украинского языка и литературы
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Архетипический анализ – теоретическая основа школьного изучения образов природных стихий в литературном произведении

Статья посвящена проблеме идентификации понятия "архетипа" и его составляющих. В статье исследованы классификации архетипов, предложенные К. Г. Юнгом, Г. Башляр и Н. Фраем, определено место образов природных стихий в них и выявлены особенности художественного воплощения образов сил природы в литературных произведениях и их влияние на общую структуру текста.

Ключевые слова: архетипный анализ, архетипы: Анима / Анимус, Тень, Мудрый старик, Великая Мать, Персона, Самость, Божественный Ребенок, образы природных стихий, земля, воздух, вода, огонь.

Oryshchenko I. M.

Postgraduate student, Department of Teaching Methodology of Ukrainian Language and Literature, Nizhyn Mykola Gogol State University

Archetypal Analysis as a Theoretical Basis for Studying Images of Natural Elements in Literature

The development of the Teaching Methodology of Ukrainian Literature as a pedagogical discipline is only possible due to the emergence of new the approaches, methods and strategies which help to make a lesson fascinating and thought-provoking. One must remark the method of students' work with text which can help children to experience all the depth and vibrancy of the writer's inner world. The scientific methods of analysis, synthesis, description and comparison have been used in order to single out different types of archetypes.

As the title implies, this article provides a study of the use of images of natural elements in the teaching methodology Ukrainian Literature. A mention should be made about archetypal analysis of a literary text, for the proposed method possesses considerable potential. The article focuses upon the identification of the concept "archetype" and its components. It gives a detailed analysis of the classification of archetypes proposed by K. G. Jung, G. Bachelard and N. Fray, contains the data on the place of images of natural elements in them. The study yields valuable information on ways of artistic embodiment of images of natural elements in literary works. It should be emphasized that the images of natural elements are not only a background for the narration, but they also influence the general structure of the text.

Key words: archetypal analysis, archetypes: Anima / Animus, Shadow, Wise Old Man, The Great Mother, Persona, The Self, The Divine Child, images of natural elements, earth, air, water, fire